

УДК 346.11

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.6>

Моїсеєнко Ю. М.,

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри господарського права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**ОКРЕМІ ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕРВЕНЦІЇ ДЕРЖАВИ
У СФЕРУ ВИРОБНИЦТВА МАЙНОВИХ БЛАГ І ЇЇ ВПЛИВУ НА СВОБОДУ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ
(ВІД АНТИЧНОСТІ ДО РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ)**

Анотація. Стаття присвячена визначенню окремих особливостей впливу інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ на обсяг свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників у історичних рамках від античності до раннього нового часу.

Автором розглядаються історичні аспекти інтервенції Римської держави у сферу видобутку корисних копалин, зокрема золота; аналізується характер відносин між державою і бізнесом і впливу держави, ураховуючи її обмежену участь у процесах виробництва майнових благ, на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників.

Встановлюється, що у стародавні часи держава переважно воліла придбавати майно у виробників, а також замовляти роботи і послуги, у осіб, які спеціалізувались на їх виконанні та наданні відповідно, за кошти, набуті в якості податків, а також як військової здобичі у ході війн, аніж виробляти відповідні блага самостійно у необхідному обсязі.

Формується висновок, що характер участі Римської держави в економічних процесах виступає прямим свідченням того, що у відповідний історичний період держава переважно підтримувала той рівень свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників, який був визначений ними самим у ході самоорганізаційного розвитку бізнесу. Тобто держава переважно покладалась на бізнес і фактично створювала умови для його розширення, крім деяких випадків обмежень торгівлі, пов'язаних з між-державними відносинами.

Своєю чергою приклад діяльності Британської Ост-Індської компанії у цьому сенсі виступає яскравим свідченням того як держава не лише не обмежувала свободу підприємницької діяльності, а навпаки значно розширювала її і навіть делегувала юридичним особам приватної форми власності свої функції. При цьому це ж виступило прикладом того, як широка свобода підприємницької діяльності однієї юридичної особи, міцно інтегрованої в економіку держави, стало становити загрозу публічним інтересам.

Ключові слова: підприємництво, свобода підприємницької діяльності, економічні інтервенції, монополії, державно-приватне партнерство.

Moiseienko Yu. M. Certain historical aspects of state interventions into sphere of material goods production and its influence over the private product manufacturers freedom of business activity (from antiquity to early modern period)

Abstract. The article deals with determination of certain features of influence of state interventions into sphere of material goods production over the volume of freedom of business activity of private product manufacturers within historical frame covered from antiquity to early modern period.

The author considers the historical aspects of Roman state intervention into sphere of mining, particularly mining of gold as well as the character of relationships between state and business and influence of state over freedom of business activity of private product manufacturers paying attention to limited state participation in goods production processes.

It is determined that in ancient times state mainly willed to acquire goods and to get works and services from manufacturers paying money that had been got as taxes and war booty rather than to produce such goods itself in necessary volume.

It is concluded that the character of Roman state's participation in economic processes is the direct evidence of providing by the state in appropriate historical period such volume of freedom of private product manufacturer's business activity as it had been determined by themselves during process of self-organizational evolution of business. The state mainly relied on business and established conditions for its development besides some trade restrictions related to inter-state relationships.

At the same time as an example the British East-Indian Company activity is the direct evidence of a case when state do not restrict freedom of business activity but vice versa broadly extend it and even delegated the state functions to private legal entity. And at once this is the example of that how dangerous for public interests could be a broad freedom of business activity of legal entity deeply integrated into state economy.

Key words: *business, freedom of business activity, economic interventions, monopoly, state-private partnership.*

Постановка проблеми. У сучасному світі підприємницька діяльність виступає однією з найбільш важливих сфер суспільного життя у зв'язку з чим її зв'язок із державою є очевидним. Саме у ході підприємницької діяльності створюється великий масив майнових благ (товарів, робіт та послуг), що здатні задовольнити постійно зростаючі потреби суспільства; здійснення підприємницької діяльності пов'язується зі створенням робочих місць, що задовольняє потреби суспільства; держава безпосередньо отримує економічну вигоду від підприємницької діяльності у вигляді плати за дозволи на зайняття підприємцями певними видами бізнесу, ввізного мита за товари і найголовніше – у вигляді податків від доходів, отримуваних суб'єктами підприємницької діяльності у ході її здійснення.

При цьому цілком закономірно, що приватна ініціатива і самоорганізація як основні елементи підприємництва визначили його розвиток саме у приватному ключі. Тобто з самого початку підприємницька діяльність здійснювалась і розвивалась суспільством самостійно. Своєю чергою становлення і розвиток держав створювало умови для формування моделей комунікації держави з бізнесом у тому числі у полі правового регулювання підприємницької діяльності у той час як початок здійснення державою підприємницької діяльності в окремих сферах і монополізація певних сфер суспільного виробництва поставило питання правового статусу держави як суб'єкта підприємницької діяльності і, крім того, створило проблему усунення державою приватних підприємств з певних галузей суспільного виробництва, а тому і обмеження їх свободи підприємницької діяльності. Однак в історичній ретроспективі інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ не завжди пов'язувались з обмеженням свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Більше того, історії відомі

випадки, коли держава безпосередньо стимулювала розширення такої свободи.

На розгляді еволюції форм участі держави у відносинах з виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг і її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників варто зупинитись у цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ і її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників у тій чи іншій мірі ставала предметом розгляду таких вітчизняних і зарубіжних вчених як Б. Брантон, П. Брунт, Ф. Вілебурдсе, О. Гуттіреш, С. Галеотті, К. Доробат, Д. В. Задахайло, Д. К. Едмондсон, Дж. У. Кеї, С. Клег, М. Мартінез-Естеллер, В. С. Мілаш, Дж. Пойтрас, В. В. Рєзнікова, П. Темін та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні окремих особливостей впливу інтервенції держави у сферу виробництва майнових благ на обсяг свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників у історичних рамках від античності до раннього нового часу.

Основний матеріал дослідження. Наукові дослідження, присвячені питанню участі держави у відносинах щодо виробництва майнових благ, зокрема товарів, робіт та послуг, дозволяють стверджувати, що з самого зародження державних утворень вони не розглядали таку діяльність, здійснювану ними самостійно, в якості основного джерела доходів. Більше того, здійснення відповідної діяльності державою, якщо воно і мало місце, як правило, пов'язувалось з необхідністю виконання державних функцій, як у прикладі зі створенням Імператором Риму Августом у 23 році до н.е. перших загонів боротьби з пожежами у Римі [1]. По суті у даному випадку йдеться про організацію служби, яка надає послуги, хоча при цьому послуги публічного характеру, які забезпечують задоволення інтересів мешканців міста.

Однак у той же час мешканці не були позбавлені можливості забезпечити власні інтереси у відповідній сфері на засадах самоорганізації шляхом організації або наймання «приватної» пожежної охорони.

Водночас основним джерелом доходів держави виступали все ж таки податки. Безпосереднє здійснення виробництва товарів, робіт і послуг, а також торгівля не розглядалися як види діяльності, яку повинна здійснювати держава. Держава одразу набула функції регулятора ринку, а не його безпосереднього учасника. Хоча самі учасники ринкових відносин, які були представлені купецтвом, воліли уникати контролю і регулювання й бажали будувати відносини на засадах вільної торгівлі. Як зазначає з цього приводу К. Доробат, питання форм участі держави у торгівлі, у тому числі у міжнародній, стали предметом розгляду мислителів ще у 350 році до н.е. Зокрема, Аристотель не погоджувався з керівниками міст з приводу того, що саме вони повинні визначати імпорт та експорт яких саме товарів є необхідним для міста, а також забезпечувати справедливість обміну через особливі комерційні угоди з іншими містами [2, с. 348].

У цьому можна побачити намагання держави (міст-держав) контролювати торгівлю не шляхом встановлення монополії виробництва певних благ, а шляхом створення бар'єрів для торговців у експорті та імпорті благ для участі у торговельних операціях через державу, тобто шляхом запровадження механізмів санкціонування свободи підприємницької діяльності, визначення її обсягів і порядку здійснення.

Більше того, незважаючи на те, що у часи Стародавнього Риму в якості одного з основних способів збагачення розглядалась війна, яка збагачувала не лише монарха, однак і безпосередніх учасників походу [3, с. 2172], держава також не орієнтувалася на вироблення необхідного обсягу благ для проведення походу, хоча військові кампанії, охоплювалися державними функціями. Для цього вона закуповувала необхідні майнові блага у виробників і торговців за спеціальними контрактами. Виконавцями ж контрактів, як зазначають Дж. Пойтрас та Ф. Вілебурдсе

виступали у тому числі *societas publicanorum* (праобраз юридичної особи у сучасному розумінні і одна з перших організаційно-правових форм суб'єкта господарювання) які відкрито або анонімно належали сенаторами [4, с. 3]. Інакше кажучи, у відповідний історичний період держава відмовлялась виробляти навіть ті майнові блага, які були необхідними для проведення воєнних кампаній.

Таким чином у стародавні часи держава переважно воліла придбавати майно у виробників, а також замовляти роботи і послуги, у осіб, які спеціалізувались на їх виконанні та наданні відповідно, за кошти, набуті в якості податків, а також як військової здобичі у ході війн, аніж виробляти відповідні блага самостійно у необхідному обсязі.

Проте це не означає, що в античний період розвитку людства держава взагалі не здійснювала виробництва. Одним з яскравих прикладів діяльності держави у сфері виробництва майнових благ виступає видобуток корисних копалин, який, щоправда, також багато у чому зумовлювався необхідністю забезпечення армії. За твердженням П. Теміна Римська Республіка фінансувала армію за рахунок захопленої здобичі, а також срібла та інших корисних копалин, отриманих у ході експансії. Саме копальні і податки виступали ефективним джерелом підтримки Римської армії [5, с. 144]. З цього приводу Д. К. Едмондсон зазначає, що як тільки Рим здобув контроль над металоносними регіонами Середземномор'я римляни і особливо італійці не забарилися із видобуванням корисних копалин закордоном у той час як держава почала отримувати доходи від контрактів на видобуток мінеральних ресурсів державної власності.

Видобуток окремих копалин, зокрема золота, контролювався спеціальним «*equestrian procurator*» Астурії і Галісії [6, с. 84, 88]. При цьому про активну участь держави у розвитку видобувної справи і рівень пріоритету, який вона займала у сфері виробництва, свідчить формування згодом «експертів з видобутку», які являли собою кваліфікованих працівників, переміщуваних з одного родовища на інше для організації видобутку у тому числі золота. Держава була безпосе-

редньо зацікавлена у розробці кожного великого родовища срібла і золота і контролі над ними.

Крім того, по суті розробка мінеральних ресурсів не являла собою монополію держави. У часи Принципату також існували і приватні копальні олов'яної, мідної та залізної руди, а держава в особі Імператора при цьому досить часто здійснювала розробку родовища не безпосередньо, а через конструкцію орендних правовідносин за якої родовища передавались в експлуатацію контракторам [6, с. 96–98].

У цілому це дозволяє стверджувати, що в якості однієї зі сфер суспільного виробництва у якій держава почала приймати активну участь безпосередньо як виробник виступив видобуток корисних копалин.

Тим не менше, із зазначеним пов'язувались певні проблеми інституціоналізації. Вони полягали у тому, що у античні часи конструкція юридичної особи перебувала у процесі свого становлення, що не дозволяло диференціювати організаційно-правові форми господарювання, які, як правило, пов'язуються з певним видом юридичної особи. Характеризуючись у тому числі певними правами і обов'язками, якими вона наділяє учасника правовідносин, організаційно-правова форма господарювання будується на диференціації юридичних осіб і при цьому складає амальгаму з відповідним видом. Іншими словами, організаційно-правова форма господарювання характеризується правами і обов'язками, що можуть належати юридичній особі, у зв'язку з чим диференціація юридичних осіб в частині їх правового статусу лежить в основі диференціації організаційно-правових форм господарювання внаслідок чого певний вид юридичної особи стає окремою організаційно-правовою формою.

Досить тривалий час державу у цілому було складно осмислювати у тому числі з точки зору конструкції юридичної особи. При цьому ця проблема залишається актуальною і сьогодні. Тому, коли у всіх сферах суспільного виробництва почала поширюватись конструкція *societas*, яка при цьому, як правило, не характеризувалась як юридична особа (крім, як зазначає П. Темін, великих

societas, що добивались визнання їх державою в якості юридичної особи) [5, с. 173], держава продовжувала приймати участь у майнових відносинах через офіційних осіб, у тому числі Імператора, не створюючи окремих інституційних утворень, які б могли бути визначені як юридична особа в сучасному розумінні. Навіть *fiscus* у якому акумулювались грошові кошти держави фактично не був юридичною особою, не кажучи вже про те, що його складно назвати суб'єктом підприємницької діяльності як таким або принаймні управителем виробництва.

Таким чином, у історичний період, що охоплюється існуванням Стародавнього Риму, держава хоча і здійснювала інтервенції у сферу виробництва майнових благ, однак лише епізодичні – у стратегічно важливі сфери, зокрема такі як видобуток золота, і при цьому не забороняла суб'єктам підприємницької діяльності здійснювати діяльність у інших сферах, а тому не обмежувала їх свободу підприємницької діяльності. Більше того, санкціонування розробки корисних копалин приватними особами на тлі тенденції визнання окремих приватних утворень в якості юридичних осіб виступали прямим свідченням відсутності намагань держави монополізувати певні сфери суспільного виробництва. При цьому наявність у бізнесу бажання отримати юридичне визнання, що забезпечувало більшу стабільність структури і наділяло додатковими гарантіями діяльності, підкреслювало особливе значення підприємців у економічних процесах держави. Окреслене також дозволяє стверджувати, що навіть на відносно ранніх стадіях розвитку людства свобода підприємницької діяльності, являючи результат самоорганізації суспільства, не піддавалась значному впливу держави в частині обсягу, сфер і порядку реалізації.

Більше того, історії відомі випадки, коли держава безпосередньо санкціонувала не лише широкий обсяг свободи підприємницької діяльності певних юридичних осіб, включаючи надання їм монопольних прав у певних сферах виробництва, проте також і фактично делегувала їм функції держави.

Як ми зазначили раніше, сфера міжнародної торгівлі розвивалась саме переважно при-

ватними особами. Держава лише взяла на себе обов'язки з внутрішнього регулювання цих відносин. Однак, феноменальний у певній мірі приклад функціонування Британської Ост-Індської компанії є виключним свідченням того, як держава поклала на акціонерну компанію не лише приватноправові функції, проте і суто публічно-правові завдання, абстрагуючись при цьому від їх здійснення.

Нагадаємо, що Британська Ост-Індська компанія була заснована у 1600 році під назвою «*the Governor and Company of Merchants of London trading into the East Indies*» з отриманням Статуту від Королеви Єлизавети I, як зазначає Дж. У. Кеї спочатку об'єднувала лише декількох продавців заліза, сукна та інших осіб і не була акціонерною компанією, хоча її статутний капітал був поділений на частки і розподілений між учасниками [7, с. 109–110]. Як стверджує Б. Брантон хоча уряд не мав частки у праві власності щодо компанії, це не заважало йому забезпечувати успіх Компанії непрямыми шляхами [8, с. 78]. Компанія мала монополію від Британської Корони на торгівлю багатьма товарами, включаючи опіумну торгівлю з Ост-Індією [9, с. 124], здійснювала виробництво багатьох благ і по суті, як зазначає С. Клег являла собою квазі-публічного актора чия економічна, соціальна і політична влада порівнюється із сучасними державами. Компанія збирала податки від імені Індійських князів взамін здійснення на користь останніх фіксованих виплат, керувала 90 мільйонами індійців, контролювала 243 000 кв. км. землі, випускала власні гроші, утримувала армію у 200 000 чоловік – все це до 1800 року. Східно-Індійські амбіції Компанії, а також її вага в економіці держави, яка створювала додаткові ризики у випадку банкрутства або припинення існування призвели до переформатування у 1784 році її мандату [10, с. 50–53] і до поступового обмеження влади. Компанія була ліквідована у 1874 році.

Окреслена ситуація наведена нами в якості демонстративного і у певній мірі гіперболізованого, однак від того не менш правдивого підтвердження того, що з самого початку розвитку держави, її функції лише у певній мірі пересікались з функціями підприємців. Держава взяла на себе зобов'язання регулювати

виробничі відносини, а не приймати безпосередню участь у них. У тих же випадках, коли така участь здійснювалась державою, це пов'язувалось переважно з необхідністю виконання нею публічно-правових задач. Крім того, зосередження у власних руках такого безальтернативного правового засобу як закон дозволяв державі досягати своїх цілей посередництвом підприємців, а у випадку, коли останні бойкотували відповідний процес, – використовувати ресурси підприємств самостійно шляхом застосування націоналізації або ліквідації відповідних юридичних осіб.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене вище необхідно зазначити, що з формуванням перших держав їх участь у виробництві майнових благ була вкрай обмеженою, а вплив на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників – досить незначним. Сконцентрувавши у своїх руках механізми впливу на суспільні відносини, держава зосередилась переважно на регулюванні економічних зв'язків і контролі над економічними процесами і при цьому уникала активної участі у процесі виробництва товарів, виконанні робіт та надання послуг. Як показала історія, навіть інтервенція Римської держави у сферу виробників сконцентрувала у її руках лише видобуток окремих видів корисних копалин (у першу чергу золота), однак не монополізувала відповідну сферу повністю. Передача відповідних ресурсів для розробки приватними особами і закупівля амуніції для армії у приватних виробників замість налагодження власного виробництва, виступає прямим свідченням того, що у відповідний історичний період держава переважно підтримувала той рівень свободи підприємницької діяльності приватних товаровиробників, який був визначений ними самим у ході самоорганізаційного розвитку бізнесу. Тобто держава переважно покладалась на бізнес і фактично створювала умови для його розширення, крім деяких випадків обмежень торгівлі, пов'язаних з міждержавними відносинами.

Приклад діяльності Британської Ост-Індської компанії у цьому сенсі виступає яскравим свідченням того як держава не лише не обмежувала свободу підприємниць-

кої діяльності, а навпаки значно розширювала її і навіть делегувала юридичним особам приватної форми власності свої функції.

Тим не менше, подальший розвиток комунації між державою і бізнесом у такому ключі зіштовхнувся з певними проблемами, пов'язаними зі змінами у сфері виробництва, зумовленими промисловими революціями,

та докорінними змінами соціально-політичної кон'юнктури, що безпосередньо відобразилось на обсягах участі держави у процесах виробництва майнових благ і якості її впливу на свободу підприємницької діяльності приватних товаровиробників. Однак ця проблема має стати предметом окремого наукового розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. A Brief History of the Fire Service. URL: <https://bocagrandefire.com/a-brief-history-of-the-fire-department/> (access date: 17.06.2023).
2. Dorobăț C. E. A brief history of international trade though: from pre-doctrinal contributions to the 21st century heterodox international economics. *The Journal of Philosophical economics: Reflections on Economic and Social Issues*. 2015. Vol. VIII, Issue 2. P. 106–137.
3. Yarotskiy V., Spiesivtsev D. Evolution of the Forms of Threats to the Inviolability of Property Rights during Interstate Military Conflicts. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Vol. X, Issue 7(45). P. 2170–2175.
4. Poitras G., Willeboordse F. The *societas publicanorum* and corporate personality in roman private law. *Business History*. 2019. Vol. 63, Issue 1. P. 1–24.
5. Temin P. *The Roman Market Economy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2013. 290 p.
6. Edmondson J. C. Mining in the Later Roman Empire and beyond: Continuity or Disruption? *The Journal of Roman Studies*. 1989. Vol. 79. P. 84–102.
7. Kaye J. W. *The Administration of the East India Company: a History of Indian Progress*. London: R. Bentley, 1853. 712 p.
8. Brunton B. The East India Company: Agent of Empire in the Early Modern Capitalist Era. *Social Education*. 2013. Vol. 77, Issue 2. P. 78–81, 98.
9. Robins N. *The Corporation that Changed the World: How the East India Company Shaped the Modern Multinational*. London: Pluto Press, 2012. 260 p.
10. Clegg S. The East India Company: The First Modern Multinational? *Multinational Corporations and Organization Theory: Post Millennium Perspectives*. 2017. Vol. 49. P. 43–67.